

Т.І. Матрухан
**СЕЗОННА ДИНАМІКА ОРНІТОФАУНИ ЗАПЛАВИ МАЛИХ РІЧОК
ПІВДНЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ**

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького*

Роль річкових долин в існуванні великої кількості видів птахів велика як в гніздовий період, так і під час сезонних міграцій і кочівель. Всього на протязі року в них зареєстровано 102 види птахів, в тому числі в гніздовий період 62 вида. Особливістю місцеперебувань долин малих річок є поєднання на невеликих територіях різних місць існування. При цьому підвищується мозаїчність зональних степових ландшафтів, що дає можливість розширення ареалів вздовж русел річок окремих видів птахів. Паводковий режим річок є визначаючим фактором для птахів: найбільш різноманітний видовий склад орнітофауни та чисельність окремих видів у багатоводні сезони.

Ключові слова: орнітофауна, малі річки, сезонна динаміка

Т.І. Matruhan
Bogdan Chmelnitskiy Melitopol State Pedagogical University
**BIRDS SEASONAL FLUCTUATIONS IN THE SMALL RIVER VALLEYS OF THE
NORTHERN PART OF ZAPOROZHSKAYA REGION**

Role of river valleys in the existence of a large number of bird species is greater than in the breeding period and during seasonal migrations and movements. Total during the year they recorded 102 bird species, including 62 species of breeding period. Feature of the habitat of the valleys of small rivers is the combination in small areas of different habitats. This increases the patchiness of zonal steppe landscape, which allows the expansion of areas along the river beds of individual species. Flood regime of rivers is the determining factor for the birds: The most diverse species composition and abundance of avifauna of individual species in the high-water seasons.

Key words: avifauna, small rivers, seasonal dynamics

Характерною особливістю ландшафтів регіону є малі річки, яких нараховується понад 30. Їх стан в останні роки значно погіршився. Річкові долини грають важливу роль для гніздування птахів, крім того долини річок меридіонального напрямлення служать найважливішими шляхами сезонних міграцій і кочівель. Особливістю долин малих річок є поєднання на невеликих територіях різних місць існування птахів, це значно підвищує мозаїчність зональних степових ландшафтів, що дає можливість розширення ареалів окремих видів птахів вздовж русел річок, за типом експансії. Специфіка паводкового режиму річок визначає значні коливання видового складу птахів та чисельності окремих видів (Кошелев, 1997; Максимов, 1974; Молочна., 2002; Хімко, Фесенко, 2004).

Мета дослідження - вивчення сезонної динаміки орнітофауни малих річок північно-західного Приазов'я. Основні завдання дослідження включали: з'ясування сучасного видового складу гніздової орнітофауни малих річок; - вивчення міграційного періоду орнітофауни; аналіз особливостей формування орнітофауни малих і середніх річок.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження проводилися у південній частині Запорізької області. Велика частина польових досліджень була проведена в 2008 - 2011 рр. Багаторічні обліки птахів під час гніздування проведені на 4 контрольних ділянках в долинах річок Молочна та Арабка (рис. 1). В цілому за період досліджень обліки птахів проведені на площі близько 1000 га. Для аналізу сезонної динаміки орнітофауни обробка даних обліків птахів велася окремо по різних періодах. Виділені наступні періоди: гніздовий, зимовий і міграційний. Кількісні обліки птахів проводили маршрутним методом. На попередньо розробленому маршруті, що охоплював найбільш типову і достатньо однорідну місцевість, підраховували всіх зустрінутих у смугі обліку птахів за голосом або зовнішністю. Обліки виконували за сприятливих погодних умов, при яких видимість, можливість для пересування обліковців та поведінка птахів суттєво не впливали на результати обліків (Новиков, 1953).

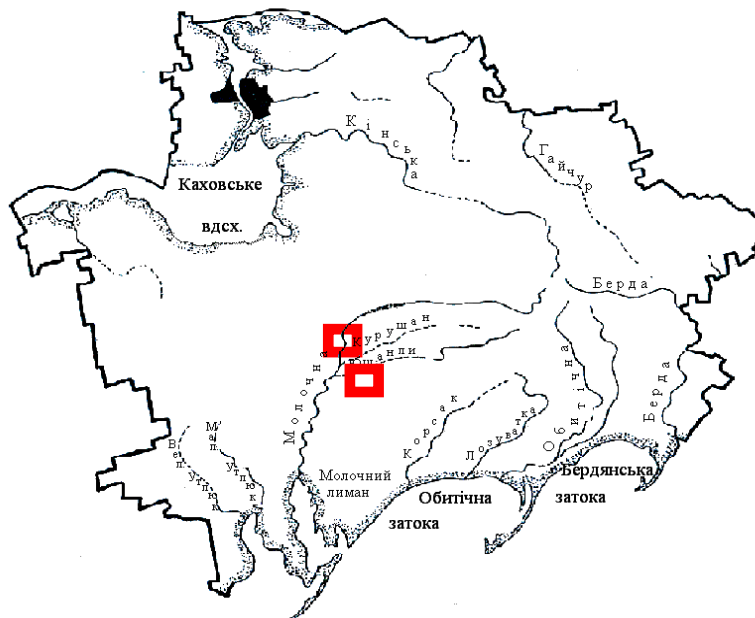

Рис. 1. Картохема проведення досліджень.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Гніздовий період. Протягом періоду досліджень у межах досліджуваної ділянки на р. Молочній виявлено гніздування 62 видів птахів із 8 рядів.

За способом гніздування в орнітофауні у межах досліджуваної заплави р. Молочної прослідковується наступна картина – 5 видів (8,1 %) дуплогнізників, 22 види (35,5 %) гніздяться на землі, 7 видів (11,3 %) – на деревах, 8 видів (12,9 %) – на технічних спорудах, та 34 види (54,8 %) гніздяться в очереті, з них 14 видів можуть влаштовувати гнізда в різних місцях.

В очеретяних заростях переважають птахи, що гніздяться в очереті (32 види), з них 6 видів також гніздяться на землі (18,75 % від загальної кількості видів у даному біотопі) серед них: гуска сіра (*Anser anser*), крижень (*Anas platyrhynchos*), синьошийка (*Luscinia svecica*), вівсянка очеретяна (*Emberiza schoeniclus*), трав'янка чорноголова (*Saxicola torquata*), жовтоголова плиска (*Motacilla citreola*) та 1 вид, сорока (*Pica pica*), на деревах (3,1 %). Птахи відкритих пісчаних відмілинах представлені наступними

видами: пісочник морський (*Charadrius alexandrinus*) та дерихвіст лучний (*Glareola pratincola*), гніздяться виключно на землі (100%). Орнітофауна зволжених, заболочених луків представлена 15 видами, з них 14 видів (93,3 %) гніздиться на землі, та 5 видів (33,3 %) – в очереті. Кущово-деревний біотоп характеризують 10 видів птахів, які розподілені на гніздуванні наступним чином: 2 види – гніздяться на землі, 7 видів на деревах, 1 – на технічних спорудах, 2 види – на очереті. Антропогенних біотоп, який включає в себе окремі технічні споруди представлений 7 видами, з яких 5 видів дуплогніздників (71,4 %), 1 вид – посмітюха (*Galerida cristata*) (14,3 %) – гніздиться на землі та 6 видів (85,7 %) на технічних спорудах.

Великий вплив на склад виявлених на луках інших негніздових видів птахів має характер навколишніх угідь. Так, на луках р. Арабка, що межують з лісовими масивами, часто живляться лісові види: зяблики, синиці, сойки та ін. Натомість, на луках поблизу населених пунктів, спостерігаються воронові, сизий голуб (*Columba livia*), сільська ластівка (*Hirundo rustica*), шпак (*Sturnus vulgaris*). Зокрема, майже всі шпаки населених пунктів біля р. Молочної кормляться на навколишніх луках і пасовищах.

Чагарникові біотопи найбільше представлені заростями шипшини, в'язу, сріблястої маслини, терновника. В них гніздяться просянка (*Emberiza calandra*), сорокопуди терновий (*Lanius collurio*) та чорнолобий (*Lanius minor*), дрозди чорний (*Turdus merula*) і співочий (*Turdus philomelos*), коноплянка (*Acanthis cannabina*), зеленяк (*Chloris Moris*), кропив'янки сіра (*Sylvia communis*) і прудка (*Sylvia curruca*); зрідка на окраїнах таких пасовищ гніздиться сіра куріпка (*Perdix perdix*). До кущів сріблястої маслини найбільше топічно приурочені сорокопуд чорнолобий, до шипшини та в'язу на пасовищах – кропив'янки рябогруда (*Sylvia nisoria*) та сіра. Саме ці види можуть бути індикаторами заростання пасовищ чагарниковою рослинністю, а дослідження такого характеру особливо актуально проводити в екотонах.

До видів, що найтісніше пов'язані з різними типами лучних біотопів та їх екотонів, у яких наявні травостани різної висоти, заболочені і сухі ерозійні ділянки, належать трав'янки лучна (*Saxicola rubetra*) і чорноголова. Ці види є добрими індикаторами стану пасовищних екосистем. Зокрема, трав'янка лучна позитивно реагує на наявність щавлів, що підтверджують цінність відкритих біотопів і є важливими кормовими рослинами для багатьох рідкісних видів комах (Вронський, 1977; Максимов, 1974).

Крім того, що екотони лучних ділянок є важливими гніздовими біотопами для ряду птахів, серед яких просянка, коноплянка, трав'янки лучна й чорноголова, а інші тільки прилітають на пасовища з метою пошуку корму - лелека білий (*Ciconia ciconia*), шпак звичайний. Заростання окремих ділянок пасовищ високою рослинністю призводить до покращення умов кормодобування у таких видів як трав'янка лучна, деркач (*Crex crex*), перепілка, плиски жовтої (*Motacilla flava*) але погіршує для лелеки білого, шпака звичайного, плиски чорноголової (*Motacilla feldegg*).

Отже, в умовах заплави на р. Молочній понад 62 видів, а на р. Арабка - 45 видів птахів використовують екотони лучних екосистем як постійні місця здобування корму або гніздування. На луках заплавної походження переважають види, пов'язані з водно-болотними біотопами, зокрема: лелека білий, чайка (*Vanellus vanellus*), а також цінні мисливські види – перепілка (*Coturnix japonica*), куріпка сіра. В сучасних умовах існує необхідність спеціального менеджменту та збереження пасовищних екосистем.

В результаті наших досліджень з'ясовано, що наявність на пасовищах різноманітних поодиноких негустих чагарників сприяє збагаченню там видового різноманіття гніздових птахів.

В орнітокомплексах заплави ріки Молочної домінують птахи, які харчуються безхребетними – 85,5 % (53 вида); рослиноїдні птахи складають 29 % і представлені 18 видами; рибоїдні птахи – 22,6 % (14 видів); найменше птахів, що харчуються мишевидними гризунами – 6,5 % (4 види) та хижий птах, очеретяний лунь, який харчується пташами – 1,6 % (1 вид).

Істотними факторами, що впливають на чисельність птахів біотопів заплави ріки, є характер гідрологічного режиму та інтенсивність антропогенного впливу, що призводить до порушень структури місць мешкання птахів. Значний вплив на неоднорідність територіального розподілу птахів окрім обводненості, оказує мозаїчність і кормність місць мешкання (Вронский, 1977; Кошелев, 1997; Максимов, 1974; Хімко, Фесенко, 2004).

За високого гідрологічного режиму (луки залиті на весні водою на 80-100 см) на луках гніздиться 54 вида птахів чисельність яких складає 1 226-1 317 пар, а в маловодні (луки залиті на весні водою на 0-20 см) на луках гніздиться 26 видів птахів, загальна чисельність їх становить 678-744 пар.

Аналіз даних про динаміку розповсюдження досліджуваних видів в регіоні (Кошелев, 1997) приводить до висновку, що в умовах міжстолітньої тенденції потепління клімату виявляються розширення ареалу та зростання чисельності лукових видів птахів. За останні 50 років межі ареалу жовтоголової пліски зсунулися на південь більше ніж на 500 км, у синьошийки та чорноголової трав'янки на 200-500 км (Кошелев, Матрухан, 2010).

Міграційний період. У даний період в орнітофауні нами виявлено 40 видів птахів. У просторово-типологічній структурі пташиного населення відбуваються певні зміни. Домінантами на весняних прольотах є брижач (*Philomachus pugnax*), жовта пліска, чайка, очеретянки велика (*Acrocephalus arundinaceus*) та ставкова (*A. scirpaceus*), курочка водяна (*Gallinula chloropus*), лиска (*Fulica atra*), чапля сіра (*Ardea cinerea*), субдомінують коловодник звичайний (*Tringa totanus*), чирянка велика (*Anas querquedula*), чепура мала (*Egretta garzetta*), крижень. Стан перелітних птахів досягає в цей період 100-1000 особин. Як і у гніздовий період, дуже близькими між собою є орнітокомплекси очеретяних заростей та зволжених луків завдяки, головним чином, пліски жовтої, лиски, сірої чаплі, чепури малої та очеретянкам великої та ставкової.

В осінньому прольоті, коли заплави висихають багато ділянок викошують, картина дещо інша, домінантами виступають коловодники болотяний (*Tringa glareola*) та лісовий (*T. ochropus*), жайворонок польовий (*Alauda arvensis*), очеретянки велика та ставкова, шпак.

Зимовий період. З настанням холодної пори року зміни ще більше посилюються. У межах контрольних ділянок виявлено лише 6 видів птахів, фоновим є фазан (*Phasianidae colchicus*), куріпка сіра, лунь польовий (*Circus cyaneus*) та зимняк (*Buteo lagopus*). Важливу роль відіграють очеретяні зарості та агро ландшафти в заплавах порослі бур'яном.

Для луків характерна різка сезонна динаміка орнітокомплексів, як якісного так і кількісного складу. Гніздові орнітокомплекси нараховують 62 види, зимові - 6, під час осінньо-весняних міграцій - 40 видів (рис. 2).

Найбільш стабільними є гніздові орнітокомплекси, які існують на протязі 2-3 місяців, а найбільш динамічними вони є в міграційний період, зимові орнітокомплекси є менш стабільними.

У порівнянні з зимовим, у гніздовий період сумарна кількість фонових видів зростає на 3/4, восени зазначений показник знову різко зменшується і залишається майже на цьому ж рівні і протягом зими. Загальна зустрічальність фонових видів у всі

періоди змінюється, вона коливається в межах від 65,4% до 94,3%. Основне їх ядро протягом року складають наступні представники: жовта плиска, лиска, сіра чапля, очеретянки велика та ставкова, чайка, водяна курочка.

Заплава ріки Молочної є «вузловою точкою» на якій птахи концентруються під час виведення пташенят, линьки, міграцій. Водні та навколоводні біотопи вносять суттєвий вклад у підтримку видового різноманіття орнітокомплексів дослідженої території та відіграють визначаючу роль у підтримці популяцій ряду рідкісних і зникаючих видів птахів.

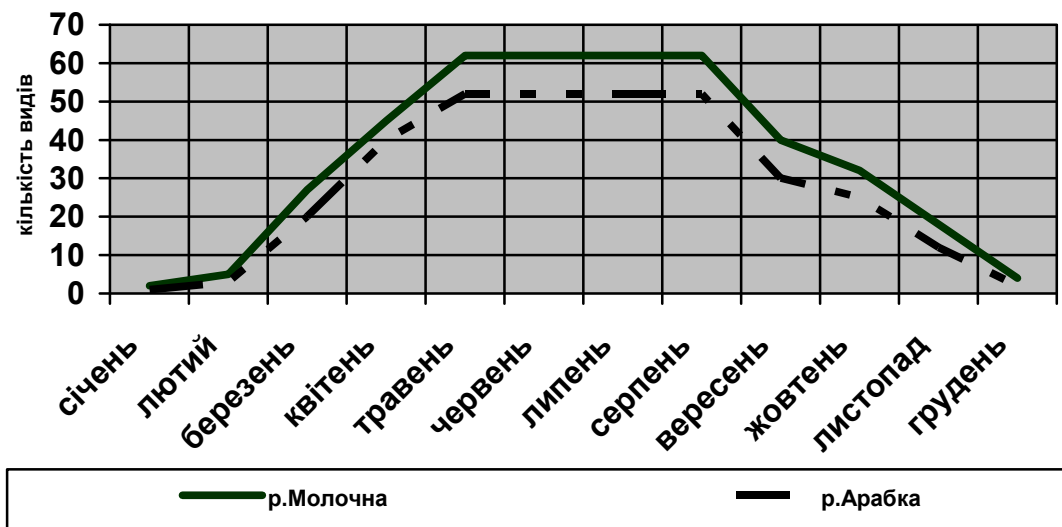

Рис. 2. Сезонна динаміка видового багатства птахів на стаціонарних досліджених ділянках ріки Молочної та р. Арабка.

Ріка Молочна належить до ІВА-територій міжнародного значення, входить до складу номерного мисливського господарства Мелітопольського лісгоспу. На р. Арабка пропонуємо створити ландшафтний заказник місцевого значення.

ВИСНОВКИ

В межах Запорізької області гніздові орнітокомплекси заплав малих річок нараховують 62 види, вони істотно відрізняються, що визначено характером річки, зволоженістю, вселенням нових видів. В зимовий період – 6 видів, в міграційний – 40 видів. На протязі останніх 10-15 років відмічені на гніздуванні такі нові види птахів синьошийка, чорноголова трав'янка, жовтоголова плиска, що раніше на даній території не зустрічалися, або ж були раніше тільки на прольоті.

Найбільш стабільні гніздові орнітокомплекси, які існують щорічно на протязі 2-3 місяців; динамічнішими є орнітокомплекси в міграційний та зимовий періоди.

Динаміка гніздових орнітокомплексів заплав річок має пульсуючий характер. Висока чисельність гніздуючих птахів до 1210 – 1310 пар (54 видів) відмічається в багатоводні сезони. В маловодні роки чисельність різко падає і складає – 678 - 744 пар (26 видів).

Орнітокомплекси заплав малих річок є специфічними за видовим різноманіттям та екологічною структурою в порівнянні з комплексами суміжних територій. Для них характерні різкі зміни видового складу. В силу мозаїчності місць мешкання заплави приваблюють птахів із сусідніх комплексів і тому мають складну структуру.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Вронский Н.В.** Размещение и количественная характеристика населения птиц долины реки Камчатки // Орнитология. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – Вып. 13. – С. 12-21.
- Кошелев А.И.** Многолетняя и сезонная динамика орнитокомплексов плавней р. Молочной (Северное Приазовье) // Памяти профессора Александра Александровича Браунера. – Одесса: Астропринт, 1997. – С. 110-115.
- Кошелев В.О., Матрухан Т.І.** Напряжки і темпи експансії лучних видів птахів на півдні Запорізької області // Зб. наук. пр. Біологія та валеологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – С. 28-39. Вип. 12.
- Максимов А.А.** Структура и динамика биоценозов речных долин. – Новосибирск: Наука, 1974. – 258 с.
- Молочна ріка – диво природи. – Мелітополь, 2002. – 100 с.
- Новиков Г.А.** Полевые исследования по экологии наземных позвоночных: учеб. пособие. - Москва : Советская наука, 1953. - 502 с.
- Падутов В.Е.** Формирование околоводных орнитокомплексов на территориях с измененным гидрологическим режимом // Динамика зооценозов, проблемы охраны и рационального использования животного мира Белоруссии: Тез. докл. VI зоол. конф. (Витебск, 19–21 сентября 1989). — Минск: Изд-во АН БССР, 1989. — С. 254–255.
- Хімко Р.В., Фесенко Г.В.** Малі річки України. – К.: Інститут екології НЕЦУ, 2004. – 48 с.